

Bevezetés

A ránk hagyományozódott római örökségek közül kétségtávol az *amphitheatrumok* a legimpozánsabb és legismertebb ókori emlékeink.¹ Lényegében ezek a mérnöki bravúrként felfogható építmények váltak a világhódító Római Birodalom máig legfontosabb jelképeivé. A közhelyekkel ellentétben ezeken a helyeken nem csupán klasszikus gladiátorküzdelmek zajlottak, hanem a széles programkínálatnak köszönhetően életre keltek a római mitológia népszerű történetei, a birodalom története, szárazföldi, sőt néha még tengeri ütközetek is.²

Az *amphitheatrumok*at kimondottan a halál, mint látványosság bemutatására és a tömegek szórakoztatására építették. A történelem azonban számtalanszor bebizonyította, hogy a civilizáció és a kegyetlenség nem feltétlenül egymást kizáró fogalmak, mivel az *amphitheatrumok* a római hatalom és ideológia szempontjából olyan egységes kultúrát és egyesítő erőt közvetítettek, amely az *Imperium* területén Karthágótól Konstantinápolyig mindenhol megtalálható volt.³ A napjainkban ismert társadalmi normák, kritériumok igen távol állnak attól, amit egykoron a rómaiak tisztességesnek és megengedhetőnek véltek. Ezt támasztja alá Ludwig Friedländer gladiátorjátékokról híressé vált művében: „*Semmi sem árulkodik világosabban az ókori római ember és a mai modern európai érzékenysége és gondolkodásmódja közötti óriási különbségről, mint az a hozzáállás, amelyet az akkori, illetve a mai művelt emberek tanúsítottak, illetve tanúsítanak az amphitheatrumokban zajló küzdelmekkel szemben.*”⁴

A hamisítatlan római *amphitheatrum*, mint épülettípus viszonylag későn érte el végleges kialakult kanonikus formáját. A létesítmény keletkezését illetően a tudományos társadalom már a kezdetektől fogva nem egységes, azonban a közelmúlt során végbement kutatások rávilágítanak olyan aspektusokra, amelyek közelebb vihetnek minket a kérdéskör megoldásához.⁵

Lehetséges helyszínek Pannonia inferior területén

Már az elején le kell szögezni, hogy a Pannonia területén létesített *amphitheatrumok* sem méretben, sem a befogadóképesség terén nem lehetett vetélytársa a Római Birodalom nyugati provinciáiban épült körszínházaknak. Hiába áll rendelkezésünkre gazdag feliratos és ikonográfiai leletanyag, sőt

¹ WELCH 2007, 1.

² KOVÁCS 2016, 78.

³ KYLE 2015, 290.

⁴ FRIEDLÄNDER 1920, 94.

⁵ DODGE 2014, 556.

irodalmi források is tájékoztatnak minket az itt kialakult kulturális miliőről, ennek ellenére szinte elenyésző a konkrétan beazonosítható arénák száma.⁶

Elég csak bizonyíték gyanánt megnézni Jean-Claude Golvin francia régész és építész alapvető monográfiáját, amiben egyedülként arra vállalkozott, hogy összegyűjti a Római Birodalom területén előkerült *amphitheatrum*okat. Kutatómunkája során minden kétséget kizáróan 186 *amphitheatrum*ot határozott meg, ugyanakkor 86 objektum esetében még nem állnak rendelkezésre olyan adatok, amelyek hitelt érdemlően bizonyítanák az építmény valódi funkcióját.⁷

Kutatásom során a *Pannonia inferior* területén fekvő *amphitheatrum*ok feltérképezését és alapos vizsgálatát tűztem ki, mivel meglehetősen kevés megbízható információval rendelkezünk az itt található létesítményekről – leszámítva az Aquincumban álló katonai- és polgárvárosi arénákat.⁸ A tanulmány írása közben törekedtem arra, hogy szétválasszam és elkülönítsem egymástól a valós és szakszerű, illetve a megalapozatlan állításokat.

1. kép: Pannonia kettéosztása Traianus császár uralkodása alatt

⁶ DODGE 2014, 555.

⁷ GOLVIN 1988.

⁸ BILKEI – FITZ 1990, 266–267.

Pannoniát Marcus Ulpius Traianus császár (98–117) a 2. század elején két részre osztotta, az Itáliához közelebb eső része a *Pannonia superior* (Felső-Pannonia) nevet, míg a távolabbi a jelen dolgozat fő célját képező *Pannonia inferior* (Alsó-Pannonia) elnevezést kapta (1. kép).⁹ A két tartomány közti határvonal megrajzolása, amely nagyjából ÉK–DNY, majd É–D irányban futott, az *azalus* és az *eraviscus civitas* határának vizsgálatával vált lehetségessé, az előkerült őslakos feliratok és a katonai diplomák segítségével.¹⁰ A legkorábbi példa provinciában épült *amphitheatrum*ra Spanyolország délnyugati részén, a két folyó torkolata közt fekvő Mérida városában található (római nevén: Augusta Emerita), ahol Kr.e. 16–8 között egymás mellett egy *theatrum*ot és egy *amphitheatrum*ot is kialakítottak.¹¹ *Inferior* esetében kizárólag csak az aquincumi körszínházak hozzávetőleges építési idejét ismerjük.¹² Nem rendelkezünk adatokkal arra vonatkozóan sem, hogy a tartományban mikor rendezhették az első gladiátor viadalokat, bár az teljeséggel bizonyos, hogy a nagyszabású játékok megjelenése az *amphitheatrum* építésekhez köthető.¹³ *Inferior* földrajzilag négy mai ország területére helyezhető, a legnagyobb része Magyarország területére esett, míg a déli részein három mai ország (Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina) osztozik. A provincia területén fellelhető szórakoztató létesítményeket először a nemzetközi kutatásban régóta bevált módszertant követve próbáltam meg osztályozni, azonban ez a kísérlet nem vezetett eredményre. Ennek okát egyrészt abban véltem felfedezni, hogy a tőlünk nyugatra elterülő országokhoz képest (Olaszország, Franciaország, Spanyolország, Svájc) a kutatások terén jelentős hiányosságokkal és lemaradásokkal küzdünk. Másrészt kevés az előkerült forrás és leletanyag, amivel dolgozni tudnánk, továbbá Pannoniában az építészeti technológia nem ért el olyan magas szintet, mint más provinciákban.

Ezért a saját osztályozásomat alapul véve a lehetséges *amphitheatrum*okat három nagyobb csoportba soroltam:

1. **Hiteles:** Aquincum polgárvárosi, Aquincum katonai
2. **Feltételezett:** Sopianae (Pécs), Mursa (Eszék)
3. **Bizonytalan:** Gorsium (Tác-Fővenypuszta), Intercisa (Dunaújváros), Sirmium (Székesfehérvár)

Az első csoportba azok a lelőhelyek kerültek, ahol felszíni nyomok és hiteles régészeti ásatásokból származó adatok utalnak az aréna meglétére. A második osztályban azok a lehetséges helyszínek találhatók, amelyek esetében vannak olyan régészeti vagy történeti adataink, amik jelezhetik egy ilyesfajta épület meglétét, de maga az *amphitheatrum* nem került elő. Az utolsó csoportba azokat

⁹ SZABÓ – BORHY 2016, 103.

¹⁰ MÓCSY 1975, 99; MÓCSY 1976, 29–30.

¹¹ GOLVIN 1988, 109–110; KLEINER 2007, 99.

¹² KOLENDO 1979, 47; BOULEY 1994, 117; BORHY 2013, 51–58.

¹³ AGÓCS 2012, 9.

soroltam, ahol a kutatás jelenlegi állása és az eddig napvilágot látott leletek arról tanúskodnak, hogy nem kell számolni *amphitheatrum* meglétével. Sirmium (mai Sremska Mitrovica) talán annyiban kivétel, hogy ott a kutatás egyértelműen egy 3. század elején épült hippodrom meglétét mutatta ki, aminek építése egyenes arányban van a város késő római időszakban betöltött fontos politikai szerepével.¹⁴

Jelen tanulmányban az aquincumi arénák helyett inkább azokat veszem sorra, amelyekről alapvetően keveset tudunk, minimális publicitást kapnak, mind a tudományos körök, mind a közvélemény részéről.

A lelőhelyek bemutatása

Sopianae (Pécs)

Sopianae esetében két elmélet látott napvilágot.¹⁵ Az egyik jelenség, ami egy *amphitheatrum* meglétét jelezné, Pécs középkori városfalának nyugati oldalán, a mai Kórház téren lévő indokolatlan beszögellés. A szemben lévő Rét utca oldalán szintén megtalálható ez a szimmetrikus beszögellés, mely nagyjából körre formálja ki a hiátust. A hipotézisek szerint a városfal ilyen mértékű homorú benyomódása mindenképpen a korábbi állapotok, a középkorinál régebbi építmények hatását tükrözi. Korábban a kutatás talált ezen a részen római korinak mondott kő- és falmaradványokat, azonban épületet a kis felületű feltárások miatt nem volt lehetséges meghatározni.¹⁶ A másik körülmény, ami a sopianaei *amphitheatrum* létezése mellett szólhat, hogy a település feltételezett *forum*-ától délre, a *beneficiarius* állomástól nem messze, 1973-ban előkerült egy Nemesis-oltár.¹⁷ Az oltárkövön szereplő felirat egy bizonyos *Publius Nigrius Quintilianus* nevű személyt említ, aki *beneficiarius consularis* státuszban Nemesis istennő tiszteletére fogadalmi oltárt állított.¹⁸ Nemesis a végzet, a sors, az elkerülhetetlen bosszú és a halál istennője, kultusza az *amphitheatrum*i játékok során virágzott.¹⁹ Carnuntum, Scarbantia és Aquincum esetében ásatásokból származó bizonyítékok tájékoztatnak minket arról, hogy az *amphitheatrum*ok bejárataihoz közel Nemesis-szentélyt alakítottak ki.²⁰ Pozsárkó Csaba nézete szerint, mivel az oltár lelőhelye a város szélén van, ezért ide lokalizálható az építmény.²¹ A kérdés megválaszolása nem egyszerű feladat, mivel ásatások hiányában többnyire csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg.

Összegezve a leírtakat, az egyik elmélet szerint elképzelhető a római településtől nyugatra – nagyjából a mai Rákóczi út vonalában – egy

¹⁴ POPOVIĆ – OCHSENSCHLAGER 1976, 156–179.

¹⁵ POZSÁRKÓ 2001; GÁBOR 2005.

¹⁶ GÁBOR 2005, 19.

¹⁷ FÜLEP 1984, 259.

¹⁸ ANÉP 1984, 0729; RIU 4 Nr. 973.

¹⁹ TÓTH 1990, 12–13; HORNUM 1993, 43–89.

²⁰ FITZ 1998, 125.

²¹ POZSÁRKÓ 2001, 7.

amphiteatrum létezése, mivel itt a telekhatárok egy nagyobb, ováliszerű objektumhoz igazodnak, illetve kikerülik magát az esetleges építményt. A másik esetben egy előkerült oltár alapján feltételezik a körszínház meglétét.

Sajnálatos módon a fentiekben vázolt két lehetséges bizonyíték sem visz közelebb minket a kérdés megoldásához. Mindenképpen lendítene a kutatás jelenlegi helyzetén, ha sikerülne feltárni a nyugati városkaput, ez azonban a jelenlegi helyzetet látva lehetetlen vállalkozás, mivel a római településre ráépült a mai modern város. Szintén elősegítené az *amphiteatrum* meglétének bizonyítását vagy cáfolatát a korábban előkerült falmaradványok szisztematikus kutatása. A sopianaei *amphitheatrum* létezésére tehát nincsen kézzelfogható bizonyítékunk. Bár rendelkezünk egy Nemesis-oltárral, ez önmagában kevés, mivel a dedikáló, *P. Nigrius Quintilianus* pusztán állíthatta azért, mert életében a gladiátorokhoz hasonló szerencse érte.²²

Mursa (Eszék)

Mursa esetében egyesek *amphitheatrum*ot, míg mások a ló- és kocsiversenyeknek otthont adó *circust* képzelnek el.²³ A város ókori jelentőségéhez képest kevésbé kutatott, valamint az innen származó feliratok száma szinte elenyésző.²⁴ Ennek egyik okát abban vélem felfedezni, hogy a római élet megszűnése után a népvándorlás kor zivataros évszázadaiban tovább pusztítják, kifosztják a még felszínen álló romokat. Később az itt található kőanyag egy részét kitermelik és felhasználják a középkori *Osijek* építkezéseinél. A város az oszmán uralom idején is számtalan nehézséggel nézz szembe. A 19. század elejétől kezdve nyomon követhető, hogy a modern infrastruktúra kiépítésnél római kőanyagot használnak fel.²⁵ Nem mehetünk el szó nélkül egy másik súlyos probléma mellett sem, hogy Horvátországnak még csak mostanra sikerült felépülnie a délszláv háború okozta traumából. A kutatások ezen a területen az előbb említett okok miatt csak a kétezres évek elejétől indultak meg, azonban ma már egyre jobban körvonalazódik a város római kori történelme. Üdvözlendő, hogy újabban már tervek születtek egy régészeti park kialakítására vonatkozóan, azonban a projekt kivitelezése csak közös összefogással valósulhat meg.²⁶

Mursa a 2. század elejétől kezdve előnyös földrajzi helyzetének következtében fontos kereskedelmi és ipari központtá vált a Római Birodalomban. A város az Aquincum felé tartó, valamint a Dráva mentén haladó két fontos katonai és kereskedelmi út kereszteződése közelében feküdt.²⁷ A kereskedelemnek köszönhetően a birodalom más városaiból érkező idegenek Mursában meghatározó szerephez jutottak. A római kori város kapcsán

²² POZSÁRKÓ 2001, 7.

²³ POPOVIĆ 1971, 126; PINTEROVIĆ 1978; FILIPOVIĆ 2004; BUOVAC 2007.

²⁴ SZABÓ 2003, 146.

²⁵ FILIPOVIĆ 2004, 159.

²⁶ FILIPOVIĆ 2004, 159.

²⁷ FILIPOVIĆ – SANADER 2003, 161–162.

olyannyira kevés tényleges információ áll rendelkezésünkre, hogy nem lehet pontosan eldönteni, hogy a városban *amphitheatrum* vagy esetleg *circus* állhatott. A korábbi kutatások Zósimos *constantinopolisi* görög történetíró *Histora Nova* c. történeti munkája nyomán, illetve egy téglakarcolaton megjelenő kocsihajtó ábrázolás kapcsán *circust* feltételeznek.²⁸ Zósimos művében II. Constantius (337–361) császár és a trónbitorló Magnentius (350–353) közt kibontakozó véres ütközetről olvashatunk, amely a Mursa melletti síkságon zajlott 351. szeptember 28-án. Emiatt a stadion pontos helyét a város délnyugati sarkába, a bazilika közvetlen közelébe helyezte a kutatás.²⁹ A csata leírása során említi az állítólagos *circust*, amelyet R. Franjetić és D. Pinterović a déli városfaltól nyugatra helyezett, mivel ezen a részen egy nagyméretű ovális alakú építmény bontakozik ki. Azonban a régészeti kutatások eddig nem szolgáltatottak meggyőző adatokat arra nézve, hogy ténylegesen ezen a területen állt egykor az épület. A modern kori kutatás ellenben más tényekre alapozva inkább *amphitheatrumot* feltételez.³⁰ Hipotézisük alapját elsősorban a terepbejárás adatai képezik, mivel kiterjedésében nem egy stadion hosszúságú, hanem egy jóval kisebb épület rajzolódik ki. Ennek ellenére még mindig nem készítették el a római város pontos térképét, az utolsó alaprajzot R. Franjetić készítette 1929-ben, később D. Pinterović ugyanezt az alaprajzot tette közzé változtatások nélkül.³¹

Összességében az eddig végzett felmérések alapján nem lehet egyértelműen meghatározni a Mursa városfalán kívül elhelyezkedő objektum pontos rendeltetését. A horvátországi *amphitheatrumok* jelenlegi szakavatott kutatója, Marin Buovac a 8 feltételezett aréna (*Mursa, Andautonia, Iader, Aequum, Tilurium, Corinium, Epidaurum* és *Siscia*) közé sorolja Mursát.³² Véleményem szerint közelebb vinne minket a probléma megoldásához, ha a modern ásások eredményeinek figyelembevételével megrajzolnák a római város térképét, jelölve az eddig megkutatott épületmaradványokat, valamint ha az *amphiteatrum* vagy *circus* lehetséges körzetében szondázó ásásokat végeznének, ahogy tette ezt idén nyáron Savaria esetében a hazai kutatás

Gorsium (Tác-Fövenypusztá)

Mielőtt részletesebben ismertetném a lehetséges gorsiumi *amphitheatrummal* kapcsolatos álláspontokat, fontosnak tartom, hogy röviden bemutassam azt a szemléletmódot, amelyet Fitz Jenő képviselt Gorsiummal kapcsolatban. Az eredmények értékelésében ugyanis egészen sajátos nézetett alakított ki. Véleménye szerint az általa feltárt település a Gorsium nevű *municipium* volt, amit Traianus (98–117) római császár alapított.³³ Theodor Mommsen néhány

²⁸ Zósimos leírásában nem konkrétan *circust*, hanem *stadium*-ot említ. Lásd: ZOSIMUS 2.50, 2.

²⁹ PINTEROVIĆ 1958, 64.

³⁰ FILIPOVIĆ 2004, 162.

³¹ FRANJETIĆ 1929; PINTEROVIĆ 1978.

³² BUOVAC 2007, 304.

³³ FITZ 1976, 92.; FITZ 1982, 6; FITZ 1995, 78; FITZ 1996, 16; FITZ 2004, 198.

mondata alapján feltételezte, hogy Savariához hasonlóan ebben a városban épült fel az *ara Augustorum provinciae Pannoniae inferioris*³⁴ és itt ülésezett a *concilium provinciae*.³⁵

A légifelvételek és a szondázó ásatások eredményeire hivatkozva Fitz Jenő álláspontja szerint az *amphiteatrum* 250 m távolságra a városfalon kívül, a késő római fallal körülvett épületegyüttestől északra, a *cardo maximus* mentén helyezkedett el.³⁶ A felvételeken Fitz Jenő segítője Fülöp Gyula ezen kívül még látni vélte az „*amphiteatrum*” közelében egy köépületet, amit gladiátorkaszárnyaként határozott meg.³⁷ Az „*amphitheatrum*” építészeti adatai kapcsán inkább csak találgatásokba bonyolódik, az általa lefestett épület a föld*amphitheatrumok* csoportjába lenne sorolható.³⁸ Véleménye szerint, az *amphiteatrum* megkutatása során azért nem került elő kőanyag, mivel azt a középkor folyamán teljes egészében kitermelték és Székesfehérvárra szállították a magyar királyok koronázó templomának építéséhez.³⁹

Talán jól jellemzi a „*gorsiumi amphiteatrum*” kapcsán kialakult helyzetet Tóth Endre Fitz Jenő megállapításaira vonatkozó véleményes: „*Nem kételkedik például egy hatalmas méretű amphiteatrum létezésében, mert a nagyszabású Gorsium-elképzeléshez jól illeszkedik.*”⁴⁰ A saját kutatásaim alapján feltétel nélkül csatlakozok Tóth Endre néhány évvel ezelőtti megállapításához, mivel a településen továbbra sem került elő olyan egyértelmű bizonyíték, amely *amphiteatrum* meglétét bizonyítaná. Önmagában már a település jogállása is megkérdőjelezhető, mivel nincs olyan felirat vagy lelet, amely igazolná a *municipiális* státuszt.⁴¹ A Tácon feltárt épületcsoport alaprajza egyáltalán nem mutat városi szerkezetet, Fitz Jenő az épületek alaprajza és az erődfalak vizsgálata nélkül, feltételezések szellemében alakította ki véleményét. Tác esetében helyesebb ha *vicus*ra gondolunk, amely adminisztratív szerepet is betölthetett, sőt kereskedelmi központként is funkcionálhatott.⁴² A császárkultusz székhelye, bár nincs hitelt érdemlően bebizonyítva, valószínűleg Sirmiumban vagy Mursában lehetett.⁴³

Ahhoz, hogy Tác esetében pontosabb megállapításokat tegyünk, szükséges lenne az ásatások folytatása, a település topográfiájának és periódusainak tisztázása. Amíg nem kerül elő megdönthetetlen bizonyíték, addig kijelenthető, hogy az itt található objektumok nem igazolják egy város és egy *amphiteatrum* létezését.

³⁴ A császárkultusz tartományi főoltára.

³⁵ FITZ 1995, 78; FITZ 2000, 3; FITZ 2001, 129; FITZ 2004, 200; FITZ 2005, 61.

³⁶ FÜLÖP 1983, 85–86; FITZ 1995, 85; FITZ 1996, 74.

³⁷ FÜLÖP 1983, 86.

³⁸ FITZ 1996, 74; FITZ 2004, 203.

³⁹ FITZ 2004, 206–208.

⁴⁰ TÓTH 2008, 64.

⁴¹ TÓTH 1991, 98–99; SZABÓ 2007, 121–124.

⁴² TARPIN 1999, 4–6; OTTOMÁNYI 2007, 211.

⁴³ TÓTH 2001, 29–30; SZABÓ 2007, 121–124.

Intercisa (Dunaújváros)

Ha a kezünkbe vesszünk egy a közelmúltban megjelent, a Duna-vidék *amphitheatrumaival* foglalkozó kötetet, Intercisát is a felsorolt lelőhelyek közt találjuk.⁴⁴ A római kori Dunaújváros esetében a bizonytalanságot Járdányi Paulovics István, a római kori provinciális régészét egyik kiemelkedő alakjának az *Archaeologiai Értesítő* 40. (1923–1926) számában megjelent tanulmánya szolgáltatja.⁴⁵ Ebből a munkából két mondatot emelnék ki, amely félreértésre adhat okot: „ezen monumentális emlékek arra vallanak, hogy a rómaiak Intercisájában is kellett léteznie egy a *muner gladiatoria* és a *venationes* számára rendelt építménynek.”⁴⁶ Illetve a másik, miszerint: „Ha pedig azok a bennük gyönyörködőket vagy velük valamely kapcsolatban állókat ilyen monumentális emlékek készíttetésére készítették, minden bizonnyal kellett lenni ott egy *amphitheatrumnak* is...”⁴⁷ Paulovics István megállapításának az alapját elsődlegesen az képezi, hogy Intercisa területéről a provinciális viszonylatot is szem előtt tartva nagy számmal kerültek elő *venatium* (állatküzdelmet) bemutató figurális domborművek. Úgy vélte, hogy ezek a hatalmas köemlékek egykor az *amphiteatrum* külső falát borították.⁴⁸

Megállapítása óta több mint 90 év telt el, az ásatási eredmények egyértelműen cáfolták elhamarkodott kijelentését, miszerint Intercisa területén egykor *amphiteatrum* magasodott.⁴⁹ Többek között Visy Zsolt kutatásainak hála az intercisai *castellum* és a köré szerveződő *vicus militaris*, valamint az általuk lehatárolt terület Magyarország legjobban feltárt római lelőhelyei közé tartozik.⁵⁰ Dunaújváros területén az 1. század második felében fejlődött ki a római település, amelynek a legfontosabb része természetesen a katonai erőd volt.⁵¹ Intercisa esetében jól ismert a hadtörténet és a csapatmozgás, valamint a településtörténet.⁵² Megállapítást nyert, hogy a késő római temetkezések során előkerült *venatium* bemutató domborművek egykor különböző sírépítmények (*aedicula*) elemeiként funkcionáltak. A gladiátorküzdelmek és az állathajszák minden provinciában nagy népszerűségnek örvendtek, a római művészet gyakorta jelenítette meg padlómozaikokon, érmeken és túlvilági környezetben, például szarkofágokon és síremlékeken.

Az állathajszát ábrázoló domborművek mellett Paulovics István bemutatott egy olyan sokalakos domborművet, amin véleménye szerint a bölcsesség és az igazságos háború nagyasszonya, Minerva istennő alakja tűnik fel harcoló gladiátorok társaságában. A *venatiok*at bemutató, illetve a lehetséges *munera*

⁴⁴ BAJUSZ 2011, 28.

⁴⁵ PAULOVICS 1923–1926, 122–136.

⁴⁶ PAULOVICS 1923–1926, 134.

⁴⁷ PAULOVICS 1923–1926, 136–137.

⁴⁸ PAULOVICS 1923–1926, 125; PAULOVICS 1927, 30–33.

⁴⁹ VISY 1979, 17.

⁵⁰ VISY – PONGRÁCZ 1995, 73–76.

⁵¹ VISY 2010, 3–4.

⁵² LÖRINCZ 1996, 9; VISY 2000, 37–47; VISY 2003, 116–118.

gladiatoriat ábrázoló kőemléket összekötötte, éppen ezért kézenfekvő volt számára Intercisa területén *amphitheatrumot* feltételezni.⁵³ A domborművet a legújabb kori kutatás ellenben teljesen más szempontok szerint interpretálta, emiatt a kőemlék által közvetített jelentéstartalom megváltozott. Barkóczi László egy másik, szintén Intercisa területén előkerült dombormű kapcsán rámutatott, hogy nem gladiátorharc, hanem egy, a trójai mondakörből vett jelenet elevenedik meg, nevezetesen Hector és Achilles párviadala, amiről Homérosz énekel az Iliász c. halhatatlan eposzában.⁵⁴

Intercisa estében, mint látjuk, az előkerült leletek félreértelmezése történt. A domborműveken látható jelenetek többsége ugyanis nem több, mint vándormotívum, mintakönyvekből másolt jelenet, megrendelésük sok esetben személyes élményhez kapcsolódik. Ebből tehát még nem szabad arra következtetni, hogy a jelenet a helyi *venatio*k megörökítéseként került a sírkőre.⁵⁵

Meg kell említeni egy másik, szintén nem elhanyagolható tényezőt, miszerint a kőemlékek egy része nem biztos, hogy Intercisa területéről származik. A római kőfaragványok és feliratok lelőhelyének másodlagosságát a korszak kutatói nem minden esetben veszik tudomásul. A 4. század idején egy olyan folyamat vette kezdetét, hogy akár közvetlen közel eső, de távolabbi területek kőanyagát is felhasználták az épp aktuális építkezésekhez és temetkezésekhez. Leggyakrabban a katonai építkezéseknél figyelhető meg más vidékről való elszállítás és másodlagos felhasználás.⁵⁶ Példaként hozhatók az alsóhetényi és táci belső erődök, valamint a bölcskei kikötőerőd falába beépített, eredetileg Gellérthegyről származó oltárkövek.⁵⁷ Intercisa esetében *amphiteatrum* hiányában a társadalmi érintkezés egyik fő helyszíne valószínűleg a megtalált és teljes egészében feltárt katonai fürdő lehetett, ahol sportolással, kockázással és egyéb játékokkal mulatták az időt.⁵⁸

Eredmények kiértékelése

Az egyes alfejezetekben kísérletet tettem a *Pannonia inferior* területén található *amphitheatrumok* jelenlegi állapotának bemutatására, valamint létezésük realitásának, illetve a kutatásban meggyökeresedett „*hiedelmek*” vizsgálatára. A fentebb ismertetett megállapításaim a következőképp foglalhatók össze: Gorsium esetében nem egy városi rangra emelkedett településsel kell számolnunk, a nagyfelületen folyó ásatások valószínűleg emiatt nem találtak *amphitheatrumra* utaló jelenséget. Sopianae jelenlegi helyzete nem egyszerű, ugyanis itt még az sem eldőntött, hogy a település egykor rendelkezett-e városi

⁵³ PAULOVICS 1923–1926, 124–130.

⁵⁴ BARKÓCZI 1984, 172–173.

⁵⁵ TÓTH 1978, 279.

⁵⁶ TÓTH 2009, 31–61.

⁵⁷ BESZÉDES – MRÁV – TÓTH 2009, 122–144.

⁵⁸ VISY 1979, 17; ÚJLAKI PONGRÁCZ 2007, 3–9.

ranggal.⁵⁹ Mursa kapcsán úgy nézz ki valóban számolni kell egy nagyobb több ezer ember befogadására alkalmas építménnyel, mindössze a pontos helyszín és az épület funkciójának megállapítása szükségeltetik. Intercisa esetében a 20. század eleje óta tartó ásatások bebizonyították, hogy tartós *kőamphitheatrum* meglétével, nem kell számolnunk.

A további kutatás szempontjából célom a *Pannonia superior* területén elhelyezkedő arénákat *Inferior*hoz hasonlóan, ugyanazon elvek és szabályszerűség mentén feltérképezni, illetve bemutatni. *Superior* esetében mindenképp pozitívumként értékelhető, hogy a régészeti kutatások jóval előrébb tartanak. Mindezek által lehetőség nyílik a Kárpát-medence római kori történetének és Pannonia provinciának, ezen belül pedig az itt élő népek kulturális lehetőségeinek és szórakozási formáinak alaposabb megismerésére.

Források, irodalom

AGÓCS 2012 = Agócs N.: *Gladiatores Pannoniae – A pannoniai gladiátorokra vonatkozó régészeti és feliratos forrás.* In: Erőss Zs. (szerk.): *X. Grastyán Konferencia. Országos interdiszciplináris konferencia előadásai.* Pécs 2012, 9–16.

ANÉP = L'Année Épigraphique, Paris.

BAJUSZ 2011 = Bajusz I.: *Amfiteatrul de la Porolissum și Amfiteatrele din provinciile romane de la Dunărea de Mijloc.* Cluj 2011.

BARKÓCZI 1984 = Barkóczi L.: Az intercisai mitologikus és állatjelenetes domborművek időrendje és felhasználása. *Archeológiai Értesítő* 111 (1984) 170–193.

BESZÉDES – MRÁV – TÓTH 2009 = Beszédes J. – Mráv Zs. – Tóth E.: Bölcskei köemlékek: Feliratok és faragványok. In: Gaál A. (szerk.): *A bölcskei kikötőterőd: Római kori feliratok és leletek a Dunából.* Szekszárd 2009, 121–254.

BILKEI – FITZ 1990 = Bilkei I. – Fitz J.: Kultúra és művészet. In: Mócsy A. – Fitz J.: *Pannonia Régészeti Kézikönyve.* Budapest 1990, 265–267.

BORHY 2013 = Borhy L.: *Amphitheatralia Pannonica I.* Die sog. Bauinschrift des Militäramphitheaters von Aquincum. In: Eck, W. – Fehér, B. – Kovács, P. (hrsg. v.): *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy.* (Antiquitas, Reihe 1, Abhandlungen zur Alten Geschichte, Band 61.) Bonn 2013, 51–58.

⁵⁹ VISY 2013, 101; KOVALICZKY – TÓTH 2014, 81.

- BOULEY 1994 = Bouley, E.: Le culte de Nemesis et les jeux de l'amphitheatre dans les provinces balkaniques et danubiennes. *Acta Musei Napocensis* 26–30-I (1993) 105–125.
- BUOVAC 2007 = Buovac, M.: Amphitheatres in the Republic of Croatia. In: Uglešić, A. (ed.): *13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Abstract book*. Zadar 2007.
- DODGE 2014 = Dodge, H.: Amphitheaters in the Roman World. In: Christesen, P. – Kyle, Donald G. (ed.): *A companion to sport and spectacle in Greek and Roman antiquity*. Chichester : Willey Blackwell, 2014, 545–560.
- FILIPOVIĆ – SANADER 2003 = Filipović, S. – Sanader, M.: Mursa. In: Visy Zs. (ed.): *The Roman army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Pécs 2003, 161–162.
- FILIPOVIĆ 2004 = Filipović, S.: Colona Aelia Mursa. In: Šašel Kos, M. – Scherrer, P. (ed.): *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia II*. (Situla 42.) Ljubljana 2004, 157–162.
- FITZ 1976 = Fitz J.: *Gorsium-Herculia*. Székesfehérvár 1976.
- FITZ 1982 = Fitz J.: *Gorsium-Herculia-Tác*. Budapest 1982.
- FITZ 1995 = Fitz J.: Tác-Fövenpuszta-Gorsium, Herculia. In: Hajnóczy Gy. – Mezős T. (szerk.): *Pannonia Hungarica Antiqua*. Budapest 1995, 78–87.
- FITZ 1996 = Fitz J.: *Gorsium-Herculia*. (Szent István Király Múzeum közleményei B/46.) 6. kiadás. Székesfehérvár 1996.
- FITZ 2000 = Fitz J.: *Tác-Gorsium-Herculia*. Budapest 2000.
- FITZ 2001 = Fitz J.: *Székesfehérvár és környéke*. Székesfehérvár 2001.
- FITZ 2004 = Fitz J.: Gorsium. In: Šašel Kos, M. – Scherrer, P. (ed.): *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia II*. (Situla 42.) Ljubljana 2004, 197–208.
- FITZ 2005 = Fitz J.: Gorsium-Herculia. Teil I: Forschungen 2. *Alba Regia* 34 (2005) 45–83.
- FRANJETIĆ 1929 = Franjetić, R.: *Osijek i osječko područje*. Crtež, Muzej Slavonije u osijeku, Arhiv /Osijek and the Osijek Region, A. Drawing. Museum of Slavonia in Osijek, Archives/ Osijek 1929.
- FRIEDLÄNDER 1920 = Friedländer, L.: *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*. Vol. 2. Leipzig 1920.

- FÜLEP 1984 = Fülep F.: *Sopianae: the history of Pécs during the Roman era, and the problem of the continuity of the late Roman population*. (Archaeologia Hungarica, Series Nova, Volumen L.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- FÜLÖP 1983 = Fülöp Gy.: Gorsium térképes ábrázolása 1783-ból. *Archeológiai Értesítő* 110 (1983) 81–87.
- GÁBOR 2005 = Gábor O.: Suburbanum Sopianarum. Az antik Pécs város környéke és vonzáskörzete. In: Szirtes G. – Vargha D. (szerk.): *Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből*. Pécs 2005, 9–23.
- GOLVIN 1988 = Golvin, J.-C.: *L' amphithéâtre romain. Essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions I–II*. Paris 1988.
- HORNUM 1993 = Hornum, M. B.: *Nemesis, the Roman State and the Games*. Leiden : E. J. Brill 1993.
- KLEINER 2007 = Kleiner, F. S.: *A History of Roman Art*. Enhanced Edition, 1st Edition. Boston University, 2011.
- KOLENDO 1979 = Kolendo, J.: Deux amphithéâtres dans une seule ville: le cas d'Aquincum et de Carnuntum. *Archeologia* 30 (1979) 39–55.
- KOVÁCS 2016 = Kovács T.: A Colosseum. *Határtalan Régészet. Archeológiai Magazin*. I./2. sz. (2016) 78–81.
- KOVALICZKY – TÓTH 2014 = Kovaliczky G. – Tóth Zs.: Pécs római kori településtörténetének vázlata. *Ókor* 2014/1 (2014) 80–91.
- KYLE 2015 = Kyle, D. G.: *Sport and Spectacle in the Ancient World*. Malden, MA: Blackwell, 2007.
- LŐRINCZ 1996 = Lőrincz B.: *Vezető az Intercisa Múzeum római kőtárához*. Dunaújváros: Intercisa Múzeum, 1996.
- MÓCSY 1975 = Mócsy A.: *Pannonia a korai császárság idején*. Budapest 1975.
- MÓCSY 1976 = Mócsy A.: Provinciahatárok a Balatontól északra. *Archeológiai Értesítő* 103 (1976) 29–33.
- OTTOMÁNYI 2007 = Ottományi K.: A pátyi római telep újabb kutatási eredményei: Villa vagy vicus? In: Ottományi K. (szerk.): *Régészeti Tanulmányok*. (Studia Comitatus 30. – Tanulmányok Pest megye múzeumaiból) Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 209–230.
- PAULOVICS 1923–1926 = Paulovics I.: Amphitheatralis jelenetek intercisai kö emlékeken. Amphitheatralische Szenen auf Steindenkmälern von Intercia. *Archeológiai Értesítő* 40 (1923–1926) 122–136.

- PAULOVICS 1927 = Paulovics I.: *A dunapentelei római telep (Intercisa). A maradványok története, a kutatások irodalma, 1926 évi leletek – Die römische Ansiedlung von Duanapentele (Intercisa). Geschichte der Überreste. Bibliographie der Forschungen, Fundergebnisse von 1926.* (Archeologia Hungarica 2.) Budapest 1927.
- PINTEROVIĆ 1958 = Pinterović, D.: Novi i neobjavljeni rimski kameni spomenici sterena Murse i okolice /Summary: Roman Stone-work from Mursa and its Surroundings: Some recent discoveries, and earlier unpublished find. *Osječki zbornik* 6 (1958) 23–63.
- PINTEROVIĆ 1978 = Pinterović, D.: *Mursa i njezino područje u antičko doba / Zusammenfassung: Mursa und sein Raum in der Zeit der Antike.* Osijek 1978.
- POPOVIĆ – OCHSENSCHLAGER 1976 = Popović, V. – Ochsenchlager, E. L.: Der spätkaiserzeitliche Hippodrom in Sirmium. *Germania* 54 (1976) 156–181.
- POZSÁRKÓ 2001 = Pozsárkó Cs.: Sopianae korabeli források és feliratos köemlékek alapján. *Pécsi Szemle* 4 (2001) 2–11.
- RIU = *Die Römischen Inschriften Ungarns.* Budapest.
- SZABÓ – BORHY 2015 = Szabó M. – Borhy L.: *Magyarország története az ókorban: Kelták és rómaiak.* Budapest 2015.
- SZABÓ 2007 = Szabó Á.: Tartománygyűlések Pannoniában I. In: Bíró Szilvia (szerk.): *FiRKák I. – Fialat Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete: Xántus János Múzeum, Győr, 2006. március 8–10. Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 113–132.*
- TARPIN 1999 = Tarpin M.: Colonia, municipium, vicus: Institutionen und Stadtformen. In: Hanel N. – Schucany, C. (ed.): *Colonia – municipium-vicus, Struktur und Entwicklung städtischer Siedlungen in Noricum, Rätien und Obergermanien.* (BAR International Series 783.) 1–10.
- TÓTH 1978 = Tóth I.: Utószó. In: Auguet, R.: *Kegyetlenség és civilizáció. A római játékok.* Budapest 1978, 271–284.
- TÓTH 1990 = Tóth I.: A római vallásosság emlékei Sopianaeból. *Baranya* 3 évf./1. sz. (1990) 7–17.
- TÓTH 1991 = Tóth E.: Templum provinciae Tácon? *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991) 97–112.
- TÓTH 2001 = Tóth E.: A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban. *Archeológiai Értesítő* 126 (2001) 5–33.

- TÓTH 2008 = Tóth E., Gorsum? Herculia? Tác-Fövenypuszta. In: Szabó Á. – Kovács P. (szerk.): *Észak-Kelet Pannonia. I. Előszó változatok, kommentárok, olvasatok a CIL III² 3 kötetéhez.* (Studia Epigraphica Pannonica I.) Budapest 2008, 61–96.
- TÓTH 2009 = Tóth E.: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei.* (Dombóvári Városszépítő és Városvédő Egyesület. Helytörténeti Sorozat 8.) Dombóvár 2009.
- ÚJLAKI PONGRÁCZ 2007 = Újlaki Pongrácz Zs.: Római kori fürdő a dunaiúvárosi Öreghegyen. (Az Intercisa Múzeum kincsei IV.) Dunaiúváros 2007.
- VISY – PONGRÁCZ 1995 = Visy Zs. – Pongrácz Zs.: Dunaiúváros. In: Hajnóczy Gy. – Mezős T. (szerk.): *Pannonia Hungarica Antiqua.* Budapest 1995, 73–76.
- VISY 1979 = Visy Zs., Intercisa mindennapi élete. In: Matuss L. – Sergő E. – Visy Zs. (szerk.): *Dunaiúváros története az őskortól napjainkig. Vezető az Intercisa Múzeum állandó kiállításán.* Dunaiúváros 1979, 15–17.
- VISY 2000 = Visy Zs.: Intercisa hadtörténete. In: Erdős F. – Pongrácz Zs. (szerk.): *Dunaiúváros története.* Dunaiúváros: Dunaiúvárosi Önkormányzat 2000, 37–47.
- VISY 2003 = Intercisa. In: Visy Zs. (ed.): *The roman army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica.* Pécs 2003, 116–118.
- VISY 2010 = Visy Zs.: *Intercisa római erődje.* (Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein 2.) Dunaiúváros 2010.
- VISY 2013 = Visy Zs.: Sopianae településtörténete. In: Visy Zs. (szerk.): *Pécs története I. – Az őskortól a püspökség alapításáig.* Pécs 2013, 271–275.
- WELCH 2007 = Welch, K. E., *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum.* New York: Cambridge University Press, 2007.
- ZOSIMUS = Zosimus: *Historia nova.*

Reality, perhaps fiction? – Pannonia inferior amphitheatres in the light of recent researches

ÁDÁM PÁLFI

The basic aim of my thesis to examine more thorough amphitheatres within the territory of *Pannonia inferior*. Pannonia was divided by Marcus Ulpius Traianus Emperor at the beginning of the second century AD, which extended to the territory of present-day four countries (Hungary, Serbia, Croatia, Bosnia-Herzegovina). Amphitheatres built in these provinces could not compete with the ancient world's most famous building, *Amphitheatre Flavium* which is better known as Colosseum, regarding its capacity or size.

About the objects located within the territory of province, apart from citizen and Aquincum military town amphitheatre, we have only a few reliable information. During my research I strived above all to separate from each other real and unfounded statements. Circular theatres excavated in the territory of *Pannonia inferior* are only a very small part of about 230 ancient facilities in the territory of *Imperium Romanum*. Contrary to general belief, in these places not only classic gladiator fights were held, but also Roman mythology, history of empire, and terrestrial or even naval battles revived via various organized scenes.

In my thesis, I tried to locate and introduce popular structures once standing in the province with comparison of findings of archaeological excavations and historical sources, and I also tried to dispel some beliefs which have been spreading in some scientific community for a long time.